

- Denisenko O.O. (2012). *Metropolisation processes: global aspect*: monograph. Kyiv: Institute of Geography of the Ukraine NAS. (In Ukrainian).
3. Населення України. Імперативи демографічного старіння. – К.: ВД «АДЕФ-Україна», 2014. – 288 с.  
*The population of Ukraine. The imperatives of demographic aging.* (2014). Kyiv: VD ADEF - Ukraine. (In Ukrainian).
  4. *Calthorpe P.* (1993). *The Next American Metropolis: Ecology, Community, and the American Dream.* Princeton Architectural Press. Social Science.
  5. European Environment Agency. Urban sprawl in Europe: The ignored challenge. (2006). [www.eea.europa.eu/.../eea\\_report\\_10\\_2006.pdf](http://www.eea.europa.eu/.../eea_report_10_2006.pdf)
  6. European Urban Charter II Manifesto for a new urbanity. <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1302971>
  7. *Jacobs J.* (1992). *The Death and Life of Great American Cities.* New York: Vintage Books, ISBN 0-679-74195-X. Originally published. – New York: Random House, 1961.
  8. *Mumford L.* (1961). *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects,* New York.
  9. *New Urbanism Congress Official Website.* <https://www.cnu.org>
  10. Siedentop S.(2005). Urban Sprawl – verstehen, messen, steuern. DISP 160. Zurich. 23-35.
  11. Transit-Oriented Development (TOD): Canadian Case Studies. Research Highlight . Canada Mortgage and Housing Corporation / Socio-economic Series 09-018, 2009. <http://www.cmhc-schl.gc.ca/odpub/pdf/66627.pdf?fi=1437125363418>
  12. USA Environmental Protection Agency Official Website. <http://www2.epa.gov/smart-growth/>
  13. World Urbanization Prospects: The 2011 Revision By Gerhard K. Heilig, UN Department of Economic and Social Affairs, New York, 2012. [http://esa.un.org/wpp/ppt/CSIS/WUP\\_2011\\_CSIS\\_4.pdf](http://esa.un.org/wpp/ppt/CSIS/WUP_2011_CSIS_4.pdf)

Стаття надійшла до редакції 31.07.2015

УДК 911.373: 339.9

doi: 10.15407/ugz2015.03.041

**Є.О. Маруняк**

*Інститут географії Національної академії наук України, Київ*

## **ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ТРАНСФОРМАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД**

Об'єктивний характер процесів глобалізації зумовлює формування нових механізмів, підходів і практик управління та планування для різних типів територій. Сільські території, які досить часто ототожнюються з периферією соціально-економічного розвитку, є особливо вразливими перед глобальними викликами. Метою публікації є аналіз впливу процесів глобалізації та регіоналізації на розвиток сільської місцевості, наслідків та викликів, з якими доводиться стикатись на регіональному та локальному рівні в різних країнах світу, механізмів їх оцінювання та подолання. Врахований у стратегічному та територіальному плануванні України такий досвід сприятиме формуванню оптимального сценарію міжнародної інтеграції її сільських територій. У статті розглянуто основні поняття, проблеми, характерні для сучасної сільської місцевості, основними ознаками якої є низька (порівняно з містом) щільність населення, спосіб ведення господарства, особливий тип забудови, особливий тип культурного ландшафту з високою часткою природних або малозмінених природних територій. Виділено напрями або типи змін, безпосередньо пов'язаних з впливом процесів глобалізації. Йдеться про такі напрями, як включення сільських територій в глобальний відтворювальний цикл, їх «маргіналізація», а також «релокалізація». Розглянуто переваги, які може отримати та чи інша територія при глобально і локально орієнтованому позиціонуванні. Останнє є привабливою альтернативою розвитку сільської місцевості відповідно до принципів сталого розвитку. Проаналізовано діяльність транснаціональних корпорацій на світових аграрних ринках, їх роль і значення для економіки розвинених країн і країн, що розвиваються. Особливу увагу приділено аграрній політиці ЄС, а також напрямкам європейського просторового розвитку, безпосередньо пов'язаним з сільською місцевістю, підходам до типізації сільських територій в умовах глобалізації. Сформульовано положення, які слід враховувати при розробці стратегій управління й планування для сільської місцевості.

**Ключові слова:** *сільська місцевість; глобалізація; релокалізація; маргіналізація; транснаціональні компанії.*

**Eu.O. Maruniak**

*Institute of Geography of the Ukraine National Academy of Sciences, Kyiv*

### **THE IMPACT OF GLOBALIZATION PROCESSES ON TRANSFORMATION OF RURAL AREAS: FOREIGN EXPERIENCE**

The objective nature of globalization processes leads to formation of the new mechanisms, approaches and management practices and planning for different types of areas. Rural areas that are often identified with the periphery of socio-economic development are particularly vulnerable to global challenges. The purpose of the publication is to analyze the impact of globalization and regionalization on rural development, consequences and challenges faced at the regional and local level

© **Є.О. Маруняк, 2015**

in different countries, mechanisms how to evaluate and overcome them. This experience taken in consideration in strategic and spatial Ukraine planning will help to form optimal scenario of international integration of rural areas. basic concepts, problems specific to modern rural area, main features of which are low (compared to the city) population density, the way of farming, special type of construction, a special type of cultural landscape, with a high percentage of natural or unchanged natural areas have been reviewed in the article. Directions or types of changes directly related to the impact of globalization processes have been highlighted. We are talking about such directions as inclusion of rural areas in the global reproductive cycle, their «marginalization» and «relocalization». The advantages that one or the other territory can get with globally and locally oriented positioning have been reviewed. The latter is an attractive alternative to rural development in accordance with the principles of sustainable development. The activity of transnational corporations on world agricultural markets, their role and importance to the economy of developed and developing countries has been analyzed. Particular attention is paid to the EU agricultural policy and directions of the European spatial development directly related to the countryside, approaches to rural area types in the context of globalization. The provisions which should be considered when developing management and planning strategies in rural areas have been formulated.

**Keywords:** rural areas; globalization; relocalization; marginalization; multinationals.

### Актуальність теми дослідження

Зважаючи на сутність та зміст глобалізаційних процесів, очевидно, що їх вплив є невідворотним для будь-яких територій, хоча ступінь та особливості такого впливу будуть істотно різнитись. Чинників, що спричиняють відмінності, досить багато і в соціальній, і в економічній площині. Водночас, у кожному випадку, можна говорити про дві основні складові – ступінь залучення певної території до глобального відтворювального циклу та ефективність реагування державних та приватних структур, внутрішнього середовища загалом, на виклики, що постають. Для сільських територій друга складова є особливо важливою, оскільки саме вони є зоною загострення глобально-локальної протидії. Яким має бути тут просторовий розвиток, його рушійні сили? Чи має він визначатись орієнтацією на глобальні ринки збуту чи на збереження та культивування місцевих традицій? Яка перспектива сільських місцевостей в умовах їх обезлюднення внаслідок розвитку урбанізації та нових технологій аграрного виробництва? Які моделі та практики відомі за різними напрямками і наскільки вони успішні? Відповіді на ці питання мають важливе значення не лише в науково-дослідній площині, а й у практичній, зокрема на всіх рівнях управління.

Для України, в контексті підписання Угоди про асоціацію з ЄС, вони вже постають на порядку денному, оскільки попереду – тривалий процес адаптації до нових стандартів, нових умов конкуренції. Варто зважати і на той факт, що проблеми депресивного розвитку сільської місцевості існують практично в усіх країнах ЄС, а їх розв'язання є значущим змістовним блоком європейської політики.

Отже, метою публікації є аналіз впливу процесів глобалізації та регіоналізації на розвиток сільської місцевості, наслідків та викликів, спричинених ними на регіональному та локальному рівні в різних країнах світу, механізмів їх оцінювання та подолання. Такий досвід, врахований у стратегічному та територіальному плануванні України, сприятиме формуванню оптимального сценарію міжнародної інтеграції її сільських територій.

### Виклад основного матеріалу

#### *Сільська місцевість: сучасне розуміння та напрями змін*

Сільська місцевість є одним з понять, яке, крім аграрного виробництва, звично ототожнюється з консерватизмом, збереженням традицій та ідентичності, специфічним ритмом та укладом життя, периферією.

У документах СЕМАТ<sup>1</sup> під сільською місцевістю розуміють «малозаселені території без великого за значенням міста», до того ж «сільська місцевість співвідноситься з певними формами ландшафтів та землекористування, де сільське господарство та природні території відіграють значну роль» [13]. Досить поширеним у країнах ЄС є визначення ОЕСД<sup>2</sup>, що базується на щільності населення: до сільських територій відносять ті, де цей показник не перевищує 150 мешканців на 1 км<sup>2</sup> [11]. Справедлива критика такого визначення спирається на численні випадки, коли сільські території не вкладаються у визначені параметри. Водночас, воно є достатньо зручним, зважаючи на доступність даних для оцінки (що значно складніше при введенні додаткових параметрів).

У Європейській хартії для сільських територій (1996) поняття «сільська місцевість» є дещо ширшим і означає «внутрішню або узбережну ділянку місцевості, включно з невеликими містами та селами, де основна частина території використовується для сільського та лісового господарства, вирощування аквакультур та риболовства, економічної та культурної діяльності мешканців (ремесла, виробництво, послуги), неміської рекреації та зон відпочинку (або природних заповідників), інших цілей, наприклад будівництва житла» [8].

У соціально-економічній географії сільська місцевість визначається, наприклад, як «вся заселена територія країн та районів, що знаходиться поза міськими поселеннями, з її природними та

<sup>1</sup> СЕМАТ – Рада Європейської конференції міністрів, відповідальних за просторовий/регіональний розвиток.

<sup>2</sup> ОЕСД – Організація з економічного співробітництва та розвитку.

перетвореними людиною (антропогенними) ландшафтами, населенням та населеними пунктами (які відносяться до категорії сільських) [3].

В українському законодавстві сільська місцевість це – «території, що знаходяться за межами міст і є переважно зонами сільськогосподарського виробництва та сільської забудови» [1].

Отже, можна виділити кілька основних ознак сільської місцевості – низька (порівняно з містом) щільність населення, спосіб ведення господарства, особливий тип забудови, особливий тип культурного ландшафту з високою часткою природних або малозмінених природних територій.

Донедавна зв'язок села, сільського способу життя з глобалізацією був ледве помітним і не порівняним з динамічними змінами урбанізованих територій. Однак, з кожним роком інтенсивність глобальних викликів загалом та стосовно сільських територій зокрема зростає, а наслідки успішної або неуспішної реакції стають помітнішими. До того ж, ці наслідки відображаються у зміні структури землекористування та конфліктах в площині сталого розвитку. Дослідники виділяють принаймні чотири типи подібних моделей (табл. 1).

Масштаб прояву цих ефектів, разом з іншими індикаторами глобальних зв'язків, таких як експортно-імпортні операції на аграрному ринку, проникнення інформаційно-комунікаційних технологій, специфіка інвестиційної діяльності дозволяє зробити висновок про істотний (і зростаючий) ступінь залучення сільської місцевості у глобальну економіку та існування потужних корпоративних мереж перерозподілу аграрної продукції, права власності на землю.

### *Типізація сільських територій в контексті глобалізаційних трансформацій*

Проблема визначення сучасного та майбутнього сільських територій в контексті впливу глобалізаційних процесів настільки актуальна, що паралельно із програмними документами ЄС була інтегрована у тематику численних дослідницьких проєктів. Назва одного з них «Розвиток сільських регіонів Європи в еру глобалізації» (DERREG), говорить сама за себе. В результаті його реалізації було виділено вісім типів сільських регіонів ЄС за особливостями позиціонування у глобальному середовищі: «глобальні постачальники ресурсів», «економіка галузевого підприємства», «глобальні гральні площадки», «нішові інноватори», «учасники транскордонних мереж», «глобальні зберігачі», «релокалізатори» та «структурно маргіналізовані регіони»<sup>3</sup>.

Зважаючи на різноманіття і сільських, і міських територій, формування проміжних функціональ-

них типів «сільських-міських» територій (переважно навколо великих міст) типології, що розробляються для управління ними, досить численні та різноманітні [2]. Спектр параметрів та індикаторів, що використовуються, теж досить широкий – від ступеня урбанізованості (а фактично – щільності населення), до врахування демографічних показників, специфіки зайнятості, наявності мереж і технологій, доступності, динаміки соціально-економічного розвитку тощо.

Для рівня ЄС одними з найвідоміших є кілька типологій, одна з яких розроблена за підтримки «ESPON» («Відносини між містом та селом в Європі»<sup>4</sup>). В результаті аналізу, що ґрунтувався на 10 індикаторах (зокрема показники структури землекористування) було виділено 6 типів територій: три типи з високим урбанізаційним впливом, але різною інтенсивністю втручання людини (висока, середня, низька), та три – з низьким рівнем урбанізаційного впливу та подібною градацією втручання людини. Звіт містить результати ґрунтовної оцінки стану та перспектив розвитку відносин між містом та селом для країн ЄС.

Іншу типологію розроблено в рамках проєкту «EDORA» («Європейські можливості розвитку для сільських територій») і відома як «EDORA cube». В ньому враховано аспекти доступності територій, ступеня економічної реструктуризації, соціально-економічного розвитку. Важливою також є оцінка наслідків глобалізації для регіонів різних типів<sup>5</sup>.

Так, для типу з диверсифікованими ринковими послугами вплив є позитивним (такі регіони вже виграють від глобалізації, адаптувавши свою економічну структуру), тип аграрних регіонів, навпаки, програє, тому що «глобалізація сільськогосподарських ринків означає меншу частку прибутків, а реструктуризація на шляху до «нової аграрної економіки» є повільною через нестачу людського капіталу та культури підприємництва»<sup>6</sup>.

Не викликає сумнівів, що результати наведених досліджень на національному рівні виглядатимуть дещо генералізованими. Водночас, проведені на їх основі та із залученням додаткових показників, національні оцінки будуть корисними для врахування у політиці просторового розвитку.

<sup>4</sup> Urban-rural relations in Europe. [http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ESPON2006/Projects/ThematicProjects/UrbanRural/fr-1.1.2\\_revised-full\\_31-03-05.pdf](http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ESPON2006/Projects/ThematicProjects/UrbanRural/fr-1.1.2_revised-full_31-03-05.pdf)

<sup>5</sup>A Typology of Intermediate and Predominantly Rural NUTS 3 Regions. European Development Opportunities in Rural Areas (EDORA) / ESPON Program. – P.32. [http://www.espon.eu/main/Menu\\_Projects/Menu\\_AppliedResearch/edora.html](http://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_AppliedResearch/edora.html)

<sup>6</sup> Кількість виділених «EDORA» типів більша. Ми наводимо лише приклади позитивної, негативної та нейтральної реакції на глобалізаційні впливи. Ознайомитись з усіма типами, їх характеристиками, методологією виділення доцільніше у матеріалах проєкту.

<sup>3</sup> Developing Europe's Rural Regions in the Era of Globalization (DERREG) / European Commission European Research Area. <http://www.derreg.eu/>

Таблиця 1. Ефекти впливу, пов'язані з впливом глобалізації на сільську місцевість

<b>Ефект переміщення</b>	Перенесення аграрного виробництва з розвинених країн на інші території, часто в контексті діяльності великих аграрних холдингів. Таким чином відбувається відновлення екологічного балансу землекористування в межах багатьох країн ЄС (розширення територій природно-заповідного фонду тощо). Втрати екосистем країн, які стають «донорами» подібного заміщення, враховуються недостатньо
<b>Зворотний ефект</b>	Пов'язаний з парадоксальною ситуацією, коли технологічне вдосконалення й підвищення ефективності аграрного виробництва, яке має сприяти скороченню площі земель в обробітку, насправді за рахунок високої дохідності призводить до збільшення орних земель (потенційні прибутки стимулюють освоєння нових територій)
<b>Ефект каскаду</b>	Ланцюгова реакція на подію, що здавалося б не мала спричинити деструктивний вплив. Як приклад наводиться зв'язок зростаючої популярності біопалива та знищення лісів (площі яких в країнах, що розвиваються, скорочуються для вирощування сировини для біопалива)
<b>Ефект грошових переказів</b>	Вплив особливого типу інвестицій – грошових переказів мігрантів. Вкладаючи кошти у нерухомість та землю поселень країни походження, вони істотно впливають на окремі місцевості. Це зміни в структурі зайнятості, розвиток неаграрних форм економічної діяльності (екотуризм тощо), локальні інновації – нові види культур, технологій ведення господарства та маркетингу

Складено на основі [10]

Повертаючись до питання реакції на глобальні впливи, на нашу думку, варто виокремити **три основні напрями змін**:

1. Включення окремих місцевостей до глобального відтворювального циклу: прихід іноземного капіталу, використання землі та праці місцевих селян аграрними холдингами, національними та міжнародними, орієнтація на кон'юнктуру глобальних ринків, поліпшення інфраструктури та зміни виробничих технологій.

2. «Маргіналізація» сільських територій: процеси депопуляції, безробіття та відтоку трудових ресурсів, зникнення сіл, деградації культурного ландшафту.

3. Релокалізація, або глокалізація сільських територій, що передбачає протидію уніфікації та концентрацію зусиль на збереженні та відтворенні локальних цінностей. У цьому напрямі відбувається розвиток сільського та зеленого туризму, часто – органічного землеробства, відродження культурних звичаїв, реконструкції традиційного культурного ландшафту.

Опосередкований вплив глобалізації проявляється у трансформації сільської місцевості у ході субурбанізації, а також внаслідок поширення міського способу життя у селах, навіть відносно віддалених від міст. Розглянемо всі напрями детальніше.

#### **Включення сільської місцевості до циклу глобального виробництва**

У загальному вигляді включення місцевості до циклу глобального виробництва є позитивною реакцією в умовах зростаючої конкуренції. Його

наслідками стають вирішення проблеми сільського безробіття, зростання доходів населення, впровадження сучасних агротехнологій, та, певною мірою, поліпшення інфраструктури, підвищення доходів місцевих бюджетів. Але, навіть ці, позитивні, впливи мають істотний рівень диференціації, що тісно корелює з рівнем соціально-економічного розвитку країн. Діяльність транснаціональних компаній (ТНК) в країнах, що розвиваються, не лише менш вигідна для локальних громад (порівняно з подібною економічною активністю у розвинених країнах), а й пов'язана з прагматичними спробами уникнення/зменшення витрат на людські ресурси та інфраструктуру. Крім того, інтенсифікація аграрного виробництва в рамках агрохолдингів часто спричинює виснаження ґрунтів, деградацію інших компонентів природного середовища. Йдеться про вирощування монокультур (зокрема і для виробництва біопалива), надмірне внесення мінеральних добрив, скиди стічних вод. В економічній площині зростають ризики для функціонування фермерських господарств, впливу коливань глобального попиту, зайнятості окремих верств населення. Також заміщуються і втрачаються локальні культурні цінності.

Варто відзначити, що специфіка включення сільської місцевості до глобальної економіки може бути різною та значною мірою залежить від національних і місцевих стратегій, що застосовуються в цій площині. І надалі отримання прибутків в аграрному секторі дедалі більше залежатиме від глобальної конкурентоспроможності виробництв та місцевостей. При цьому більшої вагомості на-

буватиме саме якість виробництва, що включає технології та якість середовища, людських ресурсів, а також якість менеджменту, під яким слід розуміти як підходи до ведення бізнесу, так і якість державного (місцевого) управління.

Певні висновки можна зробити на основі аналізу інформації, представленої в табл. 2. Наприклад, варто передбачити зростання об'ємів внесення добрив для постсоціалістичних країн, зокрема і України, яка посідає 25 місце у списку найбільших агроекспортерів, із співвідношенням експорту та площі сільськогосподарських земель на рівні успішних країн напівпериферії (Китай, Індія, Мексика, Бразилія). При цьому, за врожайністю, наприклад, зернових, Україна (14 місце серед виробників зерна, 2010 р.) значно поступається і розвиненим країнам, і тим, що розвиваються. Так, для США, Німеччини, Франції цей показник становив у 2010 р. 67-70 ц/га, для Китаю, Індонезії, Бразилії – 40-50 ц/га, для України – 27 ц/га (в середньому – близько 30 ц/га).

Також проаналізуємо діяльність ТНК у сфері аграрного виробництва. Як зазначено у звіті ЮНКТАД<sup>7</sup>, на сьогодні ТНК широко представлені в аграрному бізнесі, хоча переважно в сегментах, пов'язаних з переробкою та постачанням, ніж з первинним «плантаторством». Про це свідчить і аналіз 25 найбільших ТНК у сфері сільського господарства<sup>8</sup> з 14 країн, у тому числі тих, що розвиваються (Малайзія, Таїланд, Індонезія, Індія, Шрі-Ланка, Папуа-Нова Гвінея). Малайзія, до того ж, є лідером за кількістю компаній (шість) та розміром іноземних активів. Серед іншого переліку – 25 найбільших ТНК у сфері постачання для сільського господарства – ситуація відчутно змінюється. В ньому представлені 12 розвинених країн, лідером за розміром іноземних та загальних активів та за кількістю компаній є США. Подібною є специфіка репрезентації країн і в переліку 50 ТНК, найбільших у сфері харчової промисловості. Лідером знову є США, але якщо серед перших 25 ТНК країни, що розвиваються, представлені лише Сінгапуром, то надалі їх кількість збільшується. Слід також відмітити, що при інтеграції цих трьох переліків США також зберігають лідерство, маючи відповідно понад 32% від усіх іноземних та понад 37% загальних активів у проаналізованій групі. Водночас, при об'єднанні активів європейських країн останні матимуть понад 60% іноземних та понад 55% загальних активів.

Зазначимо, що участь ТНК у первинному агро-виробництві поступово скоротилась внаслідок

державних заходів контролю прав на землю. Серед усіх форм участі ТНК в агробізнесі основними залишаються прямі іноземні інвестиції (ПІІ) та контрактне фермерство. Це означає, що хоч і в опосередкованій формі, корпорації зберігають вплив на структуру землекористування, орієнтуючи фермерів на глобальні потреби і попит, витісняючи локальні форми ринкової інфраструктури, визнаючи ціноутворення. Наприклад, відома компанія Нестле (Nestle) має понад 600 тис. контрактів з фермерами у більше ніж 80 країнах, що розвиваються, та з транзитною економікою [15, С. 118].

Дати комплексну оцінку впливам ТНК на сільську місцевість та природне середовище досить складно. З одного боку, інвестиції та пов'язані з ТНК технології розглядаються як важливий чинник подолання бідності та голоду в найбільш бідних країнах та регіонах світу. У звіті ЮНКТАД також зазначається, що «існує група країн, яка володіє орними землями та водою, але не може забезпечити себе сільгосппродукцією та потребує інвестицій, технологій та кращих підходів до використання орних земель» [15, С. 99]. Дійсно, сільське господарство має відчутну залежність від природних чинників, часткове подолання яких спирається на технологічні розробки. При цьому країни, найбільш залежні від виробництва та експорту продовольства, є одночасно і найменш економічно розвиненими.

Прихід ТНК у таких випадках призводить до поліпшення численних соціально-економічних показників. З іншого боку, поява таких великих компаній (це стосується і національних компаній) пов'язана з неабиякою деструкцією, характеристикою якої вже згадувались вище – монополізація, руйнування локальних мереж і структур, переорієнтація попиту, деградація земель внаслідок дотримання окремих трендів чи надмірного використання.

Слід наголосити, що з подібними наслідками наразі стикаються і розвинені країни. Дослідники констатують, що «власність на землю в Європі стає надзвичайно нерівномірно розподіленою, сягаючи в окремих країнах пропорцій, подібних до Бразилії, Колумбії або Філіппін. Хоча в ЄС близько 12 млн ферм, великі ферми (100 га і більше), що становлять лише 3% від усієї кількості, контролюють 50% усіх фермерських земель» [12, С.6]. Подібні процеси розпочалися близько 10 років тому, але постійно інтенсифікуються. Особливо ж проблемним є становище країн Східної Європи, де після розпаду соціалістичної системи багато фермерів збанкрутували внаслідок проблем переходу до субсидіарного принципу ЄС, то ж їх землі опинилися в руках інвесторів та спекулянтів.

Інвестиції ТНК в інфраструктуру також, у багатьох випадках, є швидше здобутком наполегливості місцевих громад, ніж власною ініціативою.

<sup>7</sup>UNCTAD – Конференція ООН з торгівлі та розвитку.

<sup>8</sup>Аналіз ТНК у сфері сільського господарства, постачання для сільського господарства, харчової промисловості здійснено на основі [15, С.239 - 241].

Таблиця 2. 30 найбільших країн-експортерів аграрної продукції та окремі показники, пов'язані з агровирибництвом, 2011 р.

Країна	Експорт, тис. дол. США	Частка у світовому експорті, %	Орні землі, км <sup>2</sup>	Експорт, тис. дол. США на 1 км <sup>2</sup> орних земель	Сільсько-господарські землі, км <sup>2</sup>	Експорт, тис. дол. США на 1 км <sup>2</sup> сільськогосподарських земель	Добрива, кг/га	Сільське населення, тис. осіб	Експорт, тис. дол. США на 1 особу
США	139891089,0	10,65	1601625,0	87,0	4112625,0	34,02	129,35	59387,6	2,36
Нідерланди	89329878,0	6,80	10424,0	8570,0	18948,0	4714,48	246,81	2030,4	44,00
Німеччина	80321346,0	6,11	118750,0	676,0	167190,0	480,42	191,49	20868,2	3,85
Бразилія	79630341,0	6,06	719300,0	111,0	2750300,0	28,95	183,01	30282,7	2,63
Франція	73960489,0	5,63	183700,0	403,0	290900,0	254,25	141,29	13994,0	5,29
Китай	52345681,0	3,98	1115985,0	47,0	5191482,0	10,08	558,34	664363,1	0,08
Аргентина	43206677,0	3,29	380480,0	114,0	1475480,0	29,28	46,12	3611,4	11,96
Бельгія	42909630,0	3,27	8260,0	5195,0	13370,0	3209,40	286,54	255,5	167,92
Індонезія	41867553,0	3,19	235000,0	178,0	545000,0	76,82	198,42	120165,0	0,35
Канада	41041943,0	3,12	429680,0	96,0	625970,0	65,57	81,09	6485,6	6,33
Італія	40992469,0	3,12	68000,0	603,0	139326,0	294,22	134,32	18737,8	2,19
Іспанія	40915988,0	3,11	125123,0	327,0	275342,5	148,60	122,62	9968,8	4,10
Таїланд	36779807,0	2,80	157600,0	233,0	210600,0	174,64	161,51	36354,7	1,01
Малайзія	35709575,0	2,72	18000,0	1984,0	78700,0	453,74	2062,69	8128,7	4,39
Австралія	32655860,0	2,49	476780,0	68,0	4096726,0	7,97	45,28	2485,3	13,14
Індія	30288815,0	2,31	1573500,0	19,0	1797990,0	16,85	177,94	839227,5	0,04
Великобританія	28822398,0	2,19	60620,0	475,0	171640,0	167,92	238,70	11658,6	2,47
Мексика	20997304,0	1,60	254910,0	82,0	1031660,0	20,35	89,20	26118,6	0,80
Польща	19422095,0	1,48	110980,0	175,0	147790,0	131,42	169,74	15113,1	1,29
Данія	19203452,0	1,46	24990,0	768,0	26900,0	713,88	112,85	726,6	26,43
Нова Зеландія	15215480,0	1,16	4710,0	3230,0	113710,0	133,81	1780,61	608,7	25,00
Туреччина	14228577,0	1,08	205390,0	69,0	382470,0	37,20	102,86	20981,0	0,68
В'єтнам	13527573,0	1,03	65000,0	208,0	108420,0	124,77	311,46	60584,1	0,22
Австрія	12827146,0	0,98	13630,0	941,0	28690	447,09	103,13	2870,0	4,47
Україна	12679998,0	0,97	324990,0	39,0	412810	30,72	38,87	14225,6	0,89
Ірландія	12057308,0	0,92	10620,0	1135,0	45550	264,70	430,48	1734,1	6,95
Чилі	10374887,0	0,79	13170,0	788,0	157890	65,71	562,19	1940,3	5,35
Росія	9215159,0	0,70	1215000,0	8,0	2152500	4,28	16,41	37551,8	0,25
Угорщина	9165422,0	0,70	43950,0	209,0	53370	171,73	93,29	3056,5	3,00
Швейцарія	8866329,0	0,67	4044,0	2192,0	15229	582,20	212,16	2080,9	4,26

Розраховано і укладено на основі даних Світового банку та ФАО [World Bank Open Data. <http://data.worldbank.org/>, Food and Agriculture organization of the United Nations. Statistics Division. <http://faostat3.fao.org/home/E>]

Позитивною тенденцією є зростання (принаймні – декларування) екологічної свідомості ТНК, що можна побачити у звітах, на сайтах, при проведенні громадських заходів. Проте більшість і міжнародних, і національних корпорацій, як і раніше, далекі від практичної реалізації екологічного імперативу, а їх діяльність в приймаючій країні потребує жорстких регулятивних заходів.

Отже, входження до глобального ринку має для сільської місцевості як позитиви, так і негативи, та при цьому означає істотні зміни ландшафту, способу господарювання, системи збуту, структури зайнятості та ментальних установок населення.

### «Маргіналізація» сільської місцевості

Протилежною реакцією на глобалізацію може стати маргіналізація сільської місцевості. Термін «маргіналізація» вживають для визначення процесів занепаду та зубожіння тих територій, які з різних причин потрапили до категорії «непотрібних» на глобальних або регіональних ринках. Для світу загалом, на нашу думку, можна виділити декілька основних типів маргіналізованих сільських територій.

До першого типу відносяться сільські території країн, які розвиваються, що можна назвати первинною маргіналізацією. Йдеться переважно про параметри соціально-економічного розвитку всієї країни, де експорт аграрної продукції є основним, чи не єдиним джерелом доходів, сільське господарство малоефективним (екстенсивним), надмірно лімітованим природними умовами, проблема бідності актуальна для переважної частини населення; наприклад, Зімбабве, Замбія, Конго, Нігер. Такі країни є акцепторами міжнародної фінансової допомоги, а також потребують значних інвестицій, навичок, освіти, технологій. Їх сучасна «включеність» у глобальний відтворювальний цикл є слабкою, нестабільною, часто – не вигідною. Для таких випадків прихід ТНК вважається позитивним явищем, що стимулює розвиток, забезпечує зайнятість тощо<sup>9</sup>.

У цій групі знаходиться і частина країн, що розвиваються, але демонструють економічне зростання, беручи активну участь у міжнародній торгівлі. Тут йдеться швидше про залишковий характер сільської бідності та близьку перспективу її подолання. До таких країн належать, наприклад, Індія, Китай, В'єтнам, Малайзія, окремі країни Латинської Америки.

Другий тип маргіналізації характерний для сільської місцевості постсоціалістичних країн. Основною причиною її виникнення є зміна системи економічних відносин, коли централізовані реформи були невдалими (або відсутніми), а ін-

дивідуальна адаптація потребувала надзвичайних зусиль, особливо на тлі обмежених земельних ресурсів або військових конфліктів. За статистикою Світового Банку до таких країн можна віднести Вірменію (31,7%<sup>10</sup>, 2013 р.), Грузію (18,8, 2012 р.), Молдову (18,8%, 2013 р.), Киргизстан (39,6%, 2012 р.), Таджикистан (49,2, 2009 р.), Азербайджан (42,5, 2001 р.), певною мірою Білорусь (9%, 2013 р.) та Казахстан (4,9%, 2013 р.). Таку маргіналізацію можна назвати *транзитною*, оскільки рівень розвитку сільської місцевості тут загалом був значно вищим ніж у країнах, що розвиваються, не досягаючи проте рівня західних країн.

Третій тип маргіналізації слід назвати *вторинним*. Йдеться про сільську місцевість розвинених країн, для яких давно не існує проблеми проживання за межею бідності, водночас гостро постає проблема депопуляції внаслідок старіння та міграційного відтоку (частина регіонів, що «зменшуються») («shrinking regions» - саме сільські), а також збитковості ферм в умовах регіональної та глобальної конкуренції. Типовими рисами процесу є також економічний спад, безробіття, занепад інфраструктури, закриття сільгоспідприємств, зміни ландшафту, зокрема і заліснення покинутих земель. У країнах ЄС маргіналізація сільських територій у багатьох випадках корелює з віддаленими, периферійними районами.

Крім того, дещо інша проблема (швидше комбінування неподоланої транзитної маргіналізації та вторинної маргіналізації) властива країнам Східної Європи – колишньої Югославії. Втім, навіть такі старі країни-члени ЄС, як Італія, Іспанія, ФРН, Австрія, Фінляндія не позбавлені тиску глобальної економіки. Наприклад, у Фінляндії близько 10% сільськогосподарських земель, де проживає 8% активного населення, класифіковані як такі, що знаходяться під загрозою маргіналізації [14].

У країнах ЄС усвідомлення важливості успішного розвитку сільської місцевості та глобальних викликів у цій сфері відбулось досить давно, що відображено в низці декларацій, програм, галузевій політиці. Так, зародження спільної аграрної політики ЄС датується 1962 р. (Європейська комісія), проблеми розвитку сільських територій фігурують на порядку денному конференції СЕМАТ ще у 1970 р., і з того часу в різних аспектах ця тема присутня в більшості документів, зокрема і в Керівних принципах сталого просторового розвитку Європи (2000). У 1996 р. була прийнята Європейська хартія для сільських територій, переваги для сільських територій відмічаються в контексті окре-

<sup>10</sup> Відсоток сільського населення за межею бідності у загальній кількості населення за межею бідності. Зазначимо, що через неповну статистичну базу (дані не за всі роки, не по всіх країнах) неможливо зробити об'єктивні висновки. Немає пояснень і щодо відсутності даних по тій чи іншій країні (наприклад, Україні, Росії, Румунії, Болгарії) - це проблема статистики або відсутність сільських мешканців за межею бідності?

<sup>9</sup> Це точка зору міжнародних організацій, безумовно дискусійна для кожного конкретного випадку.

Таблиця 3. «Тематичні осі» спільної аграрної політики ЄС

Політика 2007-2013 рр. <sup>11</sup>	Політика 2014-2020 р.	Пріоритети ЄС для реалізації у національних стратегіях
<p>Підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського та лісового господарства</p> <p>Поліпшення стану довкілля та сільської місцевості</p> <p>Поліпшення якості життя в межах сільських територій та диверсифікація сільської економіки</p>	<p>Сприяння конкурентоспроможності сільськогосподарства</p> <p>Забезпечення збалансованого управління природними ресурсами та дій у контексті зміни клімату</p> <p>Досягнення балансу територіального розвитку сільських економік, включно зі створенням робочих місць і підтримкою зайнятості населення</p>	<p>Сприяння передачі знань та інновацій у сільське та лісове господарство, сільську місцевість</p> <p>Підвищення життєздатності/ конкурентоспроможності всіх типів агровиробництва та просування інновативного фермерства та збалансованого лісівництва</p> <p>Сприяння організації харчового ланцюга, благополуччя тварин та управлінню ризиками в сільському господарстві</p> <p>Відновлення та збереження екосистем, пов'язаних із сільським та лісовим господарством</p> <p>Сприяння ресурсоефективності та підтримці зрушень в напрямі низьковуглецевої та пристосованої до змін клімату економіки в сільському та лісовому господарстві, харчовій промисловості</p> <p>Сприяння соціальній інтеграції, зниженню рівня бідності та економічному розвитку у сільській місцевості</p>

мих заходів стратегії «Європа-2020» тощо.

Ключовими пріоритетами розвитку сільської місцевості у нинішній політиці ЄС є пошук балансу у взаємодії міст та сіл, диверсифікація сільськогосподарського виробництва, розвиток лісового господарства, туризм, внесок в охорону навколишнього середовища. Основні напрями спільної аграрної політики ЄС викладено в таблиці 3.

Акцентуємо увагу також на значних обсягах фінансування аграрної політики ЄС. Так, за період з 2000 по 2006 рр. було виділено понад 68,4 млрд дол. США. Країни, що вступили в ЄС у 2004 р. (Болгарія, Чехія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія), отримали на відповідні ініціативи понад 10 млрд дол. США. На період 2014-2020 рр. заплановано виділення понад 95 млрд дол. США [9].

При цьому, однозначно визначити успішність спільної аграрної політики складно. Дослідження констатують, наприклад, що приєднання Фінляндії до ЄС та спільної політики лише пришвидшило негативні процеси (нестача фондів для субсидювання, не враховані складні кліматичні умови). Подібною є ситуація в Болгарії. Польща ж відчутно вииграє від аграрних субвенцій ЄС.

### **Глокалізація або релокалізація сільських територій**

Глокалізація, або релокалізація сільських територій – це процес, що в багатьох випадках є

результатом вдалої протидії маргіналізації. Диверсифікація економічної діяльності в сільській місцевості значною мірою пов'язана з розвитком туризму (локальні ресурси для регіонального, національного, рідше – глобального дозвілля), органічним землеробством та/або позиціонуванням локальних чи регіональних брендів, відродженням традицій та ремесел, маркетинговими стратегіями для місцевих фермерів, підтримкою соціального капіталу. Одним із позитивних прикладів такої реакції є співпраця сільських громад з біосферними резерватами в Німеччині (загальна площа останніх – 1846904 га [4]). Наприклад, 15 резерватів Німеччини приймають близько 65 млн відвідувачів щорічно, це відповідає обороту майже в 3 млрд євро, що є істотним внеском у розвиток місцевої економіки. При цьому на двох відвідувачів припадає один свідомий щодо охоронного статусу території [5]. Одним із показових є приклад резервату «Spreewald», де креативне поєднання унікального культурного ландшафту і важливих для збереження біорізноманіття природних територій та зважена концепція управління ними дозволили розвинути не лише екологічний туризм (в середньому – 4 млн туристів на рік), а й органічне землеробство, збалансоване сільське господарство [7].

Слід, однак, зазначити, що розвиток та менеджмент біосферних резерватів та інших природоохоронних територій в Німеччині ґрунтується на детально розроблених матеріалах планування, узгоджених з усіма зацікавленими сторонами, і насамперед з місцевою громадою.

<sup>11</sup> Реалізована на основі [6]



Отже, поряд з певною ринковою специфікою, релокалізація корелює з трендом екологізації, збереження територіальної ідентичності, узгодженими в парадигмі сталого (збалансованого) розвитку.

### Висновки

Загалом, слід констатувати, що вплив процесів глобалізації на стан та динаміку розвитку сільської місцевості є високим і має тенденцію до посилення. Отже, це – ще один аспект, який має бути відображений у стратегіях управління та планування в Україні на всіх рівнях. Основні положення, що мають бути враховані, на нашу думку, такі:

1. Позбавлення від стереотипів про відсталість,

абсолютну дотаційність сільських районів та диференціація підходів до управління ними.

2. Залучення значних ресурсів, національних і міжнародних, з дотриманням балансу між надмірною регуляцією та лібералізацією аграрного ринку.

3. Проведення досліджень стосовно як аналізу місцевих ресурсів та можливостей, структури територіального капіталу, так і глобальної ринкової кон'юнктури.

4. Планування розвитку сільських територій, просторове і стратегічне, із залученням максимальної кількості учасників.

5. Освітні та інформаційні заходи.

### Література (References)

1. Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» № 1807-IV від 17.06.2004. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1807-15>  
The Law of Ukraine «On Agricultural Advisory Activities» number 1807-IV of 17.06.2004. <http://zakon4.rada.gov.ua/Laws/Show/1807-15>. (In Ukrainian).
2. Павлов А.И. Идентификация и классификация сельских территорий: теория, методология, практика. - Одесса: Астропринт, 2015. - 344 с.  
Pavlov A.I. (2015). *Identification and classification of rural areas: the theory, methodology and practice*. Odessa: Astroprint. (In Russian).
3. Социально-экономическая география: понятия и термины. Словарь-справочник / под ред. А.П. Горкина. – Смоленск: Ойкумена, 2013. – С. 225.  
*Socio-economic geography: concepts and definitions. Dictionary-reference*. Ed. A.P. Gorkyn (2013). Smolensk: Oykumena, 225. (In Russian).
4. Biosphere Reserves. The German Federal Nature Conservation Agency (BfN). [http://www.bfn.de/0308\\_bios+M52087573ab0.html](http://www.bfn.de/0308_bios+M52087573ab0.html)
5. Biosphere Reserves and Tourism. Federal Ministry for the Environment, Nature Conservation, Building and Nuclear Safety. <http://www.bmub.bund.de/en/topics/nature-species-protection/tourismus-sport/nachhaltiger-tourismus/biosphaerenreservate/biosphere-reserves-and-tourism/>
6. Community strategic guidelines for rural development (programming period 2007 to 2013). Council of Europe (2006/144/EC). [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/;ELX\\_SESSIONID=D70rJQrNhsJxvwqnFjd1wt0LZJ2htL9np1sjgVdbJ18nvQdXf9f0!408825712?uri=CELEX:32006D0144](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/;ELX_SESSIONID=D70rJQrNhsJxvwqnFjd1wt0LZJ2htL9np1sjgVdbJ18nvQdXf9f0!408825712?uri=CELEX:32006D0144)
7. Das UNESCO-Biosphärenreservat Spreewald. Land Brandenburg. Landesamt für Umwelt, Gesundheit und Verbraucherschutz. <http://www.lugv.brandenburg.de/cms/detail.php/bb1.c.327425.de>
8. European Charter for Rural Areas. Council of Europe. March 1996. Doc. 7507. <http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewHTML.asp?FileID=7441&Language=EN>
9. Funding opportunities under the Common Agricultural Policy. European Commission. Agriculture and Rural Development. [http://ec.europa.eu/agriculture/cap-funding/funding-opportunities/index\\_en.htm](http://ec.europa.eu/agriculture/cap-funding/funding-opportunities/index_en.htm)
10. Lambin E. F., Meyfroidt P. Global land use change, economic globalization, and the looming land scarcity. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Sustainability science*. March 1, 2011. Vol. 108, 9. <http://www.pnas.org/content/108/9/3465.full.pdf+html>
11. OECD Regional Typology. Directorate for Public Governance and Territorial Development. June 2011. [http://www.oecd.org/gov/regional-policy/OECD\\_regional\\_typology\\_Nov2012.pdf](http://www.oecd.org/gov/regional-policy/OECD_regional_typology_Nov2012.pdf)
12. Plank C.(2013). Land Grabs in the Black Earth: Ukrainian Oligarchs and International Investors. Land concentration, land grabbing and people's struggles in Europe. Transnational Institute (TNI) for European Coordination.
13. Spatial development glossary. European Conference of Ministers responsible for Spatial/Regional Planning (CEMAT) Territory and landscape. 2. 2007. 21. <http://book.coe.int>
14. Vihinen H., Tapio-Biström M.-L., Voutilainen O. Rural marginalisation and multifunctional land use in Finland. *Agrefood Research Working papers*. V.103. 79. <http://www.mtt.fi/mtts/pdf/mtts103.pdf>
15. World Investment Report. Transnational Corporations, Agricultural Production and Development. United Nations Conference on Trade and Development. New York and Geneva, 2009. <http://unctad.org/en/pages/PublicationArchive.aspx?publicationid=743>

Стаття надійшла до редакції 20.05.2015